

חזן הכנסת

בנימין אלבוים

החזן בימינו משמש כשליח הציבור להוציא את הרבים ידי חובתם. במאמר זה נעשה ניסיון לחשוף מתוך המקורות את תפקידו המקורי של החזן ואת הסיבות לשינוי שחל בו.

חזן הכנסת מוכר לנו מהמשנה כאדם בעל מעמד בהר הבית. בסדר עבודת כהן גדול ביום הכיפורים מתארת המשנה את העברת ספר התורה לידי הכהן הגדול:

חזן הכנסת נוטל ספר תורה ונותנו¹ לראש הכנסת, וראש הכנסת נותנו לסגן, והסגן נותנו לכהן גדול,² וכהן גדול עומד ומקבל וקורא עומד.

זמא פרק ד משנה א

תיאור זה מופיע גם במשנה במסכת סוטה, כשבסמוך לו מובא תיאור קריאת פרשת הקהל, אלא ששם נוספה חוליה נוספת - המלך:

חזן הכנסת נוטל ספר תורה ונותנה לראש הכנסת, וראש הכנסת נותנה לסגן, והסגן נותנה לכהן גדול, וכהן גדול נותנה למלך, והמלך עומד ומקבל וקורא וישב.

סוטה פרק ז משנה ח

חזן הכנסת אף נזכר בתוספתא תעניות כמשתתף פעיל בתפילת התעניות:

במקדש מה הן אומרים...

על הראשונה הוא אומר: ברוך ה' א-להי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך גואל ישראל.

והן עונין אחריו: ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד.

וחזן הכנסת אומר להם: תקעו הכהנים תקעו.

וחזר ואומר להם: מי שענה את אברהם בהר המוריה הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם ביום הזה. תקעין ומריעין ותוקעין.

¹ במשניות סוטה פרק ז משניות ז, ח בנדפס "ונותנה", וכן בהמשך. אמנם גם שם ישנן גרסאות בכה"י - "ונותנו".

² בעניין בעלי השררה במקדש ראה בספר 'אישים ושיטות' לרב זיון במאמרו על הראי"ה זצ"ל, שמביא מה ששמע ממנו ביישוב הסתירה בעניין מעמדו של כהן משוח מלחמה. ועל כל פנים, חזן הכנסת וראש הכנסת לא נזכרו במשניות שהובאו במאמרו, וכנראה לא היו כוהנים. וראה בירושלמי המובא לקמן בהערה 14 שהחזן של ברכת כוהנים אינו כהן.

על השניה הוא אומר ברוך ה' א-לֵהי ישראל מן העולם ועד העולם ברוך וזכר הנשכחות. והן עוננין אחריו: ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד. וחזן הכנסת אומר להם: הריעו בני אהרן הריעו. וחזר ואומר להם: מי שענה משה ואבותנו³ על ים סוף הוא יענה אתכם וישמע בקול צעקתכם ביום הזה. תוקעין ומריעין ותוקעין.⁴

תוספתא תעניות פרק א הל' י (לפי הגרסא בסוף הגמרות, במהרות לברמן א 12-13)

עולה בכירור, שתזן הכנסת אינו שליח הציבור, אלא אחר שגומר שליח הציבור את ברכתו מכריז חזן הכנסת על התקיעה, וחוזר ואומר (היינו ממשיך חזן הכנסת ומכריז) מי שענה וכו', ושליח הציבור ממשיך בברכה הבאה.

במשנה במסכת תענית⁵ מבואר נוסח ברכות תעניות הנהג בגבולין וכו הכרות "מי שענה" כלולה בחתימת הברכה שלפניה. וכן נפסק ברמב"ם⁶, וכן נסדר בסדר תעניות למר שר שלום גאון⁷ ובסדר תעניות לרבנו שרירא גאון ורבנו האי גאון⁸. אלא שבמנהגי הגאונים מצאנו שנוי לשון שיש לתת עליו את הרעת:

זבסוף ברכה קרו פסוקי דעקידה קמי דליחתום ומתחיל תקעו כהנים תקעו, ותוקעין כהנים כדמתרמי בלא מנינא והדר אמר... והדר אמר הריעו בני אהרן⁹ הריעו ומייבבין ומערבבין כהנים כמה דאפשר והדר אמר מי שענה את אברהם איבנו בהר המוריה הוא יענה אותנו וישמע כל (!) צעקתנו ביום הזה, בא"י גואל ישראל.¹⁰

השוני בין הלשונות - "אותנו", "צעקתנו", לעומת כל הגרסאות במשנה ובתוספתא - "אתכם", "צעקתכם", אומר דורשני.

אחר ששמנו לב לשינויים בלשון, מתעורר לנו הקושי דווקא על נוסח המשנה והתוספתא - מפני מה מוציא עצמו חזן הכנסת מן הציבור כאומר: "...יענה אתכם וישמע קול צעקתכם"¹¹, וכי הוא אינו מן הצועקים?¹²

התשובה טמונה בהבנת תפקיד חזן הכנסת:

³ בכ"י ערפורט ובכ"י לונדון הגרסא: "מי שענה את משה ואבותיכם", ולפי מה שנכתוב לקמן מסתבר שזו הגרסא המקורית.

⁴ בגמרא (תענית טז ע"ב) מובאת הברייתא בשלמותה בסוף העמוד. באמצע העמוד מצוטטת בגמרא התוספתא שלפניה (בעניין אין עונין אמן במקדש), וממשיכה הגמ' ביציטוט תוספתא זו, אך בחסרון ניכר - חסרות המילים: "תוקעין ומריעין ותוקעין על השניה הוא אומר". חסרון זה משנה בתכלית את מבנה התפילה, כך שקריאת "מי שענה" נכללת בברכה שניה.

⁵ פרק ב משניות ג-ד

⁶ הלכות תעניות פרק ד הל' ו-יג

⁷ מובא באוצר הגאונים למסכת תענית עמוד 23

⁸ שם עמוד 24

⁹ כלשון הכתוב בפרשת החצוצרות: "ובני אהרן הכהנים יתקעו בחצוצרות" (במדבר ח י).

¹⁰ שם

¹¹ הפרישה מן הציבור, ובתענית דווקא, מזכירה את דברי הרמב"ם (הלכות תשובה פרק ג הלכה יא): "הפורש מדרכי ציבור אף-על-פי שלא עבר עבירות אלא נבדל מעדת ישראל ואינו עושה מצות בכללן ולא נכנס בצרת, ולא מתענה בתענית... אין לו חלק לעולם הבא".

¹² ובדברי המשנה - "כל המתפלל על חברו הוא נענה תחילה" אין תשובה לתמייהתנו, שכן על צרת הציבור נגזרה התענית, והחזן - מכלל הציבור הוא.

שלא כמשמעות המילה חזן אצלנו - מילה נרדפת לשליח ציבור¹³ - חזן הכנסת לא היה ש"צ, דבריו לא היו כעומד לפני ה' בתפילה בשליחות הציבור, אלא כמצנח ומדריך את הציבור בתפילתו.¹⁴

וזה פשר חלוקת התפקידים הברורה בסדר תעניות במקדש: שליח הציבור מתפלל בשליחות הציבור את ברכות התענית, ואילו חזן הכנסת מצווה את הכהנים - "תקעו" ו"הריעו", ומכריז בפני העם את הקריאה "מי שענה... הוא יענה אתכם", ואין בדבריו פנייה לה' אלא פנייה לציבור כנוכח - בגוף שני.

ואכן בדבריו חזן הכנסת ה' מסתתר בגוף שלישי: "מי שענה... הוא", בעוד שהברכה היא נוכח ה' בגוף שני: "ברוך אתה...".

חזן הכנסת מכריז הכרזות משני סוגים: קריאות "תקעו", "הריעו"¹⁵, המיועדות לכוהנים, והכרזות "מי שענה..." הפונות לכל העם.

הקריאות כדוגמת "תקעו", "הריעו", הן חלק בלתי נפרד מניהול העבודה במקדש¹⁶ ומפורש הדבר במסכת תמיד:

לא היה המקמיר מקמיר עד שהיה הממונה אומר לו: הקמר. אם היה בהן גדול, הממונה אומר לו: איש¹⁷ בהן גדול, הקמר.

תמיד פרקו משנה ג

¹³ בתוספת נופך מוויקלי...

¹⁴ כתב הרא"ש (מגילה פרק שלישי הלכה כא): "אמר ר' זירא אין הקורא רשאי לקרות 'כהנים' עד שיכלה אמן מפי הציבור. רבינו תם היה אומר דשליח ציבור אין לו להפסיק תפילתו ולקרות 'כהנים' דאפי' ליהא שמיה רבה אין להפסיק. ואפי' המלך שואל בשלומו או נחש כרוך על עקבו לא יפסיק. והא דקאמר אין הקורא רשאי לקרות 'כהנים' לאו בשליח ציבור איירי אלא חזן הכנסת הוא הקורא. ודקדק (ר"ת) מדקאמר אין הכהנים רשאים להתחיל בברכה עד שיכלה הדיבור מפי הקורא ובתר הכי קאמר - אין שליח ציבור רשאי להתחיל בברכה, אלמא קורא לאו שליח ציבור הוא. והכי תניא ציבור הוא. "אמור להם" - מכאן שהחזן אומר להם. ואמרו בירושלמי דפרק אין עומדין: "ובלכד שיהא החזן ישראל". וכן כתוב בפירוש רבנו חננאל שלשנים קורא החזן 'כוהנים' אבל ש"צ המפסיק - עבירה היא בידו.

ושם בקרבן נתנאל (אות כ) כתב: "ובפרק אין עומדין (סי' יז) ז"ל: ובערוך פי' חזן - ש"ץ. וטעות הוא דחזן הוא המתעסק בצורכי בית-הכנסת, וש"ץ הוא המוציא את הציבור ידי חובתם בתפילה. ראיתי בפרק אלו נאמרין בספר באר-שבע שמתמיה הפלא ופלא על רבינו (הרא"ש), כי ברמב"ם (פרק יד מהל' תפילה) פי' דשליח ציבור היה קורא לכוהנים, ואם כן גם על הרמב"ם היה לרבינו להשיב עליו. גם בלחם חמודות (פ"ה סי' נד) כתב גם כן בשם הרמב"ם שש"ץ קורא אותם ואומר להם: "כהנים". ומי שמעיין יפה ברמב"ם, אדרכא משמע שהקורא היה אחר ולא הש"ץ, ואסמוך על המעיין. תו הקשה דמצאנו חזן שהוא שליח ציבור דתני בתוספתא שהביא רבינו לעיל (סי' כז) חזן העומד לקרות וכו'. וטעות הוא בידו, כי הוא סבר מאחר שבזמננו הש"ץ הוא הקורא בתורה, ואינו, דבזמן התלמוד העולים היו קוראים בעצמם, אך חזן הוא המתעסק בצורכי בית-הכנסת, הוא היה קורא לשבעה גברי. וזהו פירוש התוספתא: חזן - שמש - העומד לקרוא מי ומי שיעלה לפרשיות. ותדע דהא המחבר הזה מחלק בין סתם חזן לחזן הכנסת - הוא המשמש - ובתוספתא איתא להדיא חזן הכנסת, והדברים ברורים".

¹⁵ מכאן נראה מקור למנהג אשכנז להקריא לבעל תוקע כל תקיעה ותקיעה, כדרך שלפני ברכת כוהנים מקריאים כל מילה. שני ההקראות הללו אין טעם למנוע טעות אפשרית.

ובזה תתרוץ קושיית האחרונים - מדוע מקריאים גם את המילה הראשונה לכוהנים וכן את התקיעה הראשונה, הלא בהם אין חשש לטעות? ! ולדברינו, שטעם ההקראה אינו למנוע טעויות, אלא המשך ישיר למנהג המקדש, שם לא היה רשאי אדם לעשות שום פעולה ללא הוראה מפורשת מהממונה.

¹⁶ וכן בבית הכנסת שבהר הבית, שהיה מקומו מחוץ למקדש, בסמוך לשער המזרח של הר הבית. אמנם חזן הכנסת היה בעל מעמד גם במקדש, כפי שמשמע מהמשניות המובאות לעיל, העוסקות בקריאת התורה ביום הכיפורים וביה'קהל, בו הקריאה היתה בעזרה.

כמוה ישנן עוד דוגמאות רבות במשניות שונות מהן אנו למדים שהיה הממונה מצווה על הפעולה לפני עשייתה:

אמר להם הממונה: ברכו ברכה אחת, והם ברכו.

תמיד פרק ה משנה א

אמר להם הממונה: בואו והפיסו.

שם פרק ג משנה א

אמר להם הממונה: צאו וראו אם הגיע זמן השחיטה.

שם משנה ב

אמר להם הממונה: צאו והביאו מלה מלשכת המלאים.

שם משנה ג

לעומת זאת, בהכרזה "מי שענה..." הכוונה לכל העם - "הוא יענה אתכם", ומשמעותה כעין ברכה או הבטחה שנותן חזן הכנסת לעם בתוקף תפקידו כנציג המקדש - אותו שענה לקדמונים שהיו בצרה ופנו אליו ודאי יענה גם לכם כשתפנו אליו. ויש בה גם קריאה להתפלל לה' על הצרה.

לאור כל האמור מוכן מפני מה שינו בישיבות בכל את נוסח "מי שענה" מהכרזה הנאמרת מפי כרוז שאינו בכלל הציבור (אתכם, צעקתכם) ושילבו אותו בתפילת הציבור (אותנו, צעקתנו). שכן אין לנו צורך בכרוז כפי ששימש חזן הכנסת שבמקדש. וכשם שכבר במשנה, בנוסח התפילה בגבולין, נכללה ההכרזה בתפילה, כך עיברו בישיבות בכל את הנוסח המקורי, ועשאוהו כנוסח התפילה בכל מקום.

אמנם עדיין אין הנוסח המתוקן ככל תפילה, שכן עדיין ה' נסתר - "מי שענה... הוא יענה". ואכן בנוסחאות מאוחרות תוקן גם עניין זה, בנוסחי תפילה רבים - בתימן, בטריפולי, ברומא, ובנוסח הקדום שנהג בצרפת - עבר הנוסח עיבוד נוסף:

כשענית - כן עננו.

בנוסח זה יש, נוסף על התכללות בציבור, גם פנייה ישירה לה', כבתפילה¹⁸.

ולתרץ את המשנה, וכן את הרמב"ם¹⁹ והטור²⁰ שפסקו בעקבותיה את נוסח "מי שענה" כפי שאמרו חזן הכנסת (הוא יענה אתכם וישמע קול צעקתכם), נראה לומר שאע"פ שהחזן מתייחס אל הציבור בגוף שני (אתכם, צעקתכם) אין בדבריו משום 'הוצאת עצמו מן הכלל', לפי שהצרה עליה נגזרה התענית היא צרת הכלל, וכשתתקבל צעקתם ממילא אף הוא ייענה עימם. ואולי צניעות יש כאן שאינו תולה הישועה בצעקתו אלא בצעקת הזולת - ישמע בקול צעקתכם.

¹⁷ אישי - לשון כבוד וכמוהו ביומא (פרק א משנה ז) אישי כהן גדול עמוד והפג אחת על הרצפה. עכ"פ למדנו שאף לגדול ממנו היה הממונה "נותן פקודות".

¹⁸ אמנם, עדיין בכמה מנהגים נשאר קטעי הכרזה, כמו "תקובל תפילתכם מן השמים" - במנהגי הספרדים, שהמכריז אינו כולל עצמו עם הציבור, וההתייחסות אל הקב"ה היא בגוף שלישי - "שמים". וכן כל פרקי "מי שברך", "מי שעשה ניסים" ו"יקום פורקן מן שמיא", שגם בהם ההתייחסות לקב"ה היא בגוף שלישי.

¹⁹ הלכות תעניות פרק ד

²⁰ או"ח סי' תקעט

וראיה לכך שאינו מוציא עצמו מן הכלל - שבברכה שניה הוא אומר: "מי שענה את אבותינו על ים סוף".²¹ וכשם שהחכם בהגדה של פסח לכאורה אף הוא מוציא עצמו מן הכלל באומר אתכם ("מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צווה ה' א-להינו אתכם") ובזה דומה לרשע המוציא עצמו מהכלל באומר - "מה העבודה הזאת לכם". אך ההבדל בין החכם לרשע הוא שהחכם, עוד קודם שמביע את הניתוק הזמני בינו לבין הכלל, הקיים כל עוד אינו יודע כמותם מהם "העדות והחוקים והמשפטים", כולל עצמו עימם באומר "א-להינו".

הפיכת הפנים של אמירת "מי שענה" מהכרזה המופנית כלפי העם לתפילה המופנית כלפי שמים, מזכירה את הפיכת הפנים של קריאת התורה בציבור, שבמקורה ודאי היה הקורא עומד כשפניו אל הציבור כדרשן של ימינו, ורק בתקופה מאוחרת יותר התקבל המנהג שהקורא בתורה אינו מפנה פניו אל הציבור.

את העמידה המקורית של הקורא בתורה ניתן ללמוד מהמשנה ביומא:

וכהן גדול עומד ומקבל וקורא עומד וקורא 'אחרי-מות' ואך בעשור, וגולל ספר תורה ומניחו בחיקו ואומר: "ויתר ממה שקריתי לפניכם כתוב כאן". ובעשור שבחומש הפקודים קורא על פה.

יומא פרק ד המשך משנה א, סוטה פרק ז משנה ז

בין הקריאה מהכתב לקריאה על-פה פונה הכהן הגדול למאזיניו בפנייה ישירה: "ויתר ממה שקריתי לפניכם כתוב כאן", משמע שפניו מופנות אליהם.

כנראה מתוך ריבוי ברכות התורה,²² שהן ודאי פונות אל ה' (ובכית הכנסת הפנייה אל ה' היא ככיוון ירושלים, ככתפילה), עברה גם הקריאה בתורה להיות מול ה'.²³

קשורה לזה גם העברת הדגש מקריאה בתורה כאמצעי לימוד לראיית הקריאה בתורה בציבור כפולחן²⁴ וקיום מצווה (דאורייתא - "ושננתם לבניך", ודרבנן - תקנת עזרא ומשה²⁵) - ומצווה מקיימים מול ה'.

²¹ כך הגרסא בתוספתא וברמב"ם. אמנם בנוסח המשנה במשניות שבהוצאת הרב קאפח, שנדפס על-פי כתב ידו של הרמב"ם הגרסא היא "אבותיכם", וכן בדפוסי המשנה ובחלק מכה"י של התוספתא. וראה לעיל הערה 3.

²² התקנה המקורית היתה, שיברך ראשון העולים קודם קריאתו ואחרון עולים אחר קריאתו. רק מאוחר יותר תיקנו שיברך כל עולה ועולה לפני קריאתו ולאחריה (מגילה כא ע"א במשנה ובע"ב בגמרא).

²³ על דרך הדרש ניתן להמליץ על תהליך זה את דבריו - שאיפתו - של רבי נחמן מברסלב: "לעשות מהתורות תפילות".

²⁴ יש לשער שהעברת דגש זו נתחזקה כשפסקה העברית להיות שגורה בפי ההמון ונצרכו העם יותר ויותר להסתמך על המתורגמן להבנת פשוטן של פסוקים, והמתורגמן, שתחילה פירש פסוקים ("מפורש - זה תרגום" - מגילה ג ע"א) שהיו מובנים במידה רבה כשלעצמם, נעשה מקור ההבנה היחיד של המאזינים. לעומת זאת הקריאה בעברית איבדה את צד הוראת התורה ונשארה רק כפעולת מצוה שבדומה לתפילה פונה אל המצוה - ה'. וראה ברא"ש (מגילה פרק ג סי' א) - "ומה שנהגו האידנא ששליח ציבור קורא... אלא נראה הטעם לפי שאין הכל בקיאין בטעמי הקריאה ואין ציבור יוצאין בקריאתו". הרא"ש בדבריו קורא ל'בעל קורא' באותו שם שנקרא החזן המתפלל לפני ה' בשליחות הציבור - שליח ציבור. קריאת השם מלמדת על תפיסת התפקיד - בעל הקורא נשלח להוציא את הציבור ידי חובת התקנה לקרוא בתורה. אילו תפיסת תפקידו של הקורא היתה, כבמקורה, ללמד את העם תורה, לא היה בא לידי ביטוי בצורה משמעותית תפקידו כשליח הציבור עד כדי קריאת שמו על שם תפקיד זה, כפי שלדוגמא, מלמד התינוקות נתפס כמלמד או מורה ולא כשליח לקיום חובת הציבור להעמיד מורים בכל עיר ועיר, כתקנת יהושע בן גמלא (בבא בתרא דף כא ע"א, רמב"ם הל' תלמוד תורה פ"ב ה"א).

²⁵ בבא קמא דף פב ע"א, רמב"ם הל' תפילה פרק יב הלכה א. וראה בספר 'התקנות בישראל' לרב ישראל שציפנסקי כרך ראשון פרק רביעי, שהביא מהרי"ד סולובייצ'יק בשיעוריו לזכר אביו את ביאור ההבדל בין תקנת משה לתקנת עזרא. שתקנת משה עניינה חיוב הקריאה, וכקריאת התורה ביובל שגם הטף בשומעים אף שאינו מבין, ואילו תקנת עזרא עניינה לימוד התורה, וכמבואר בגמ' (מגילה ג ע"א) בפירוש הפסוק בעזרא: "מפורש - זה תרגום".